

Світлана МАКОГОН,

молодший науковий співробітник відділу наукових видань

Інституту бібліотекознавства

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

м. Київ, Україна

ЯКІВ ОРЕНШТАЙН – ОДИН ІЗ ПРОВІДНИХ ВИДАВЦІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В ЄВРОПІ

Яків Оренштайн (Оренштейн) – видавець, громадсько-політичний діяч, дипломат, жертва Голокосту. Народився в 1875 р. у м. Коломії. Документальних свідчень про його життя не надто багато, але деякі факти щодо професійної діяльності та особистого життя все ж відомі. Як з боку батька, так і матері був нащадком династій відомих друкарів і книготорговців Галичини, євреїв за національністю. Здобув традиційну єврейську освіту, досконало знав кілька мов, був добре обізнаний зі світовою та українською літературою, з галицьким літературним і культурним середовищем. У 1899 р. одружився з Розою-Хасю Адлер (1875–1942) із м. Ряшів, мав троє дітей: Регіну (1901–1942), Аделіну (1904–1943), Йосифа (1907–1943).

Життя і праця Я. Оренштайна пройшли в кількох державах: Австро-Угорській та Російській імперіях, Українській та Західноукраїнській Народних Республіках, Веймарській республіці, Другій Речі Посполитій та в Третьому Рейху. Він співпрацював з інститутами української еміграції, купував літаки для УНР, був дипломатичним радником і посередником між УВО та єврейськими міжнародними організаціями, підтримував ідею створення українського університету.

Власний видавничий бізнес започаткував у 1902 р., створивши в м. Коломия видавництво «Галицька Накладня Якова Оренштайна», яке з 1903-го почало активно друкувати книжки.

Поміж усіх видавців першої половини ХХ ст. Я. Оренштайн видав чи не найбільше українських книжок – твори класиків, сучасних авторів, перекладів з іноземних мов. У 1909 р. почав видавати книжкову серію «Загальна Бібліотека», до якої увійшли твори українських і зарубіжних авторів: Т. Шевченка, Б. Лепкого, С. Руданського, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, П. Куліша, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, О. Маковея, Л. Гринюка, О. Кониського, М. Кропивницького, О. Барвінського, А. Франса, Б. Б'єрнсона, Р. Кіплінга, Ж. де Лафонтена, Ф. Ніцше та інших. До 1915 р. було видано понад 115 томів цієї серії. Уперше українською мовою було опубліковано «Начерк соціології» Т. Ахеліса, «Байки» Езопа, «Будівничий Сольнес» Г. Ібсена, «Чудодійний лікар» Ж.-Б. Мольєра, «Так мовив Заратустра» Ф. Ніцше, «Полонений на Кавказі» Л. Толстого, «На білих скалах» А. Франса, «Цезар і Клеопатра» Б. Шоу та ін.

Успішну налагоджену роботу «Галицької Накладні», що тривала понад десять років, перервала Перша світова війна. У 1914–1915 рр. російські війська окупували м. Коломию, пограбували і зруйнували друкарню і книгарню Я. Оренштайна, а сам видавець змушений був покинути рідне місто.

З другої половини 1917-го по 1921 р. тривала так звана «київська доба» діяльності видавця: в умовах молодой української держави він намагався налагодити співпрацю з київським видавництвом «Друкар», водночас підтримуючи ділові стосунки з політичними діячами – В. Винниченком, С. Петлюрою, М. Грушевським. У 1918 р. уклав угоду з урядом УНР про реалізацію видавничої програми, що свідчило про його підтримку національного відродження України.

За дорученням МЗС Української Держави П. Скоропадського, у 1918 р. був представником Міністерства освіти на Галичині, у Німеччині та Швейцарії. Співпрацював з дипломатичними установами УНР у Німеччині. У серпні-вересні 1919 р., за дорученням М. Порша, закупив літаки для потреб Повітряного флоту УНР. У 1920 р. став дипломатичним радником Посольства УНР у Німеччині.

Опинившись у Німеччині, видавець заснував спочатку в Лейпцигу (1918), а потім у Берліні (1920) фірму «Українська Накладня». У цьому йому допомогли представники української інтелігенції в еміграції: В. Сімович, Б. Лепкий, З. Кузеля, В. Дорошенко та інші. Для потреб цього видавництва посольство УНР у Берліні надало будинок, де Я. Оренштайн прожив до 1938 р.

Видавництво «Українська Накладня» (1919–1932) продовжило просвітницькі традиції, започатковані в Коломиї «Галицькою Накладнею», використовуючи весь набутий там досвід. У Німеччині підприємство займалося не лише друкуванням, а й розпродажем творів українського письменства та мистецтва. Програма книжкових видань містила художні твори класиків української літератури. Крім художньої літератури, Я. Оренштайн видавав твори філософського та наукового змісту, книги з історії України, історії української літератури, мистецтва й культури, готував до друку дитячі книжечки з кольоровими малюнками і великий масив поштових карток-листівок на історичну, етнографічну тематику з репродукціями творів українського мистецтва (нині відомо про 745, у т. ч. 520 чорно-білих, 192 кольорові та 87 одноколірних карток), а також словники, атласи, карти, збірки українських народних і стрілецьких пісень, музичні твори на слова Т. Шевченка й інших письменників. Він також видавав альбоми з художнього та декоративного мистецтва. Уже перша книга видавництва чітко визначила напрям його діяльності – це був «Начерк історії української літератури» письменника та літературознавця Б. Лепкого, з яким Я. Оренштайн співпрацював багато років.

У 1920-х роках видавець відвідав Канаду та США, де налагоджував зв'язки з культурними колами української еміграції в Новому Світі, зокрема щодо української книготоргівлі та книгообміну.

У 1921 р. вийшов друком об'єднаний каталог «Галицької Накладні» та «Української Накладні» за 1903–1919 роки. Фірма «Українська Накладня», яка в нових умовах здобула високий рейтинг серед інших українських видавництв у Німеччині, продовжувала видавати відому серію «Загальна Бібліотека», а також

заснувала низку нових книжкових серій. Найбільш плідним для видавництва були 1918–1923 роки. Згодом через подорожчання паперу і друку для видавців Німеччини настали скрутні часи. Частина української еміграції з Відня і Берліна перебралася до Праги. У 1924 р. Я. Оренштайн мав наміри перемістити берлінське видавництво знову до Галичини. Планував спочатку відновити роботу книгарні, потім налагодити книгообмін для забезпечення книжковою продукцією не лише Східної Галичини, а й Європи, США, Канади, де мешкало багато українських емігрантів. Однак цим планам не судилося здійснитися, оскільки він не отримав дозволу від тодішньої польської влади.

У 1924 р. Я. Оренштайн брав участь в «університетській акції» Р. Смаль-Стоцького, з'ясовував можливості видання творів української літератури та політичного періодичного видання у Другій Речі Посполитій. У 1924–1925 рр. був переговорником у справі С. Штайгера, за дорученням міжнародних єврейських організацій налагодив контакти з УВО, зустрічався у Берліні з Є. Коновальцем.

У 1934 р. став членом «Спілки німецьких книготорговців», з якої вийшов уже через рік. Пропонував інституціям Третього Райху продаж видавничої продукції українською мовою під час берлінської Олімпіади 1936 р. Невдовзі став жертвою антисемітизму та переслідувань гестапо. У 1937 р. «Українську Накладню» було ліквідовано. Наступного року Я. Оренштайн разом із родиною переїхав до Варшави, де відкрив антикварну книгарню. Потім почалася Друга світова війна, Голокост...

Достовірні місце і дата смерті видатного культурного діяча до недавнього часу не були відомі. Дослідники припускали, що він загинув у концтаборі в 1942 чи 1944 році. Проте нещодавно професор Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, доктор політичних наук, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка І. Монолатій під час свого стажування в ізраїльському меморіалі жертвам Голокосту та міжнародному центрі дослідження геноциду євреїв «Яд Вашем» знайшов джерела, які точно вказують місце і дату загибелі Я. Оренштайна – 12 вересня 1942 р. у гетто Варшави.

Разом з ним тоді загинули дружина Роза-Хая та донька Регіна. Другу доньку Аделіну з її чоловіком Яковом Вільфом і дочкою Мірою, а також сина Йосифа нацисти вбили 12 березня 1943 р. у гетто м. Львова.

На честь видавця в 1992 р. у м. Коломиї названо вулицю, а в 2016-му встановлено барельєф.

Життєвий і професійний шлях Я. Оренштайна вивчали такі дослідники, як Л. Биковський, Є. Пшеничний, М. Вальо, О. Юркевич, Н. Кошик, М. Васильчук, Ж. Ковба, М. Феллер, М. Волкотруб, М. Гон, І. Монолатій.

У незалежній Україні однією з перших видавничою діяльністю Я. Оренштайна зацікавилася М. Вальо, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, яка ще у 1990-х роках написала про видавця кілька ґрунтовних статей, акцентувавши увагу на вивченні його багатой епістолярної спадщини, зокрема на листуванні з видатними українськими діячами – О. Барвінським, М. Галущинським, А. Крушельницьким, В. Сімовичем та ін. У своїх публікаціях дослідниця розширила дуже скупі на той час біографічні відомості про видатного діяча, охарактеризувала багатий видавничий репертуар його підприємств, висвітлила видавничу діяльність в історичному аспекті.

Напрацювання М. Вальо продовжили бібліографи О. Юркевич, Н. Кошик, які суттєво доповнили відомості щодо життя і професійної діяльності Я. Оренштайна.

Професор Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, доктор політичних наук І. Монолатій ґрунтовно дослідив документи польських органів державної влади 1920-х років, інші архівні джерела, за якими відтворив основні етапи нелегкого життєвого шляху і видавничої діяльності Я. Оренштайна, навів маловідомі факти його біографії, встановив точну дату і місце загибелі. Дослідник написав низку статей про найвідомішого видавця першої половини ХХ ст. і видав монографію «Вічний Жид з Коломиї. “Українець” Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн» (2015). У 2025 р. у видавництві «Дух і літера» вийшла його книга «Виконавець слова. Яків

Оренштайн. Український видавець на перехрестях культур, ідеологій та політики».

Список використаних джерел

1. Вальо М. Оренштейн Яків Саулович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 24 (Літера О). URL: <https://esu.com.ua/article-75697>
2. Волкотруб М. Видавець і громадський діяч Яків Оренштайн. *Сторінки історії*. Київ, 2017. Вип. 44. С. 75–82.
3. Кошик Н. Яків Оренштайн як видавець творів Тараса Шевченка. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника*. Вип. 6. С. 81–98.
4. Монолатій І. С. Оренштайн Яків. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Orenshtajn_Y
5. Монолатій І. Яків Оренштайн: історія видавця-єврея та її сучасність. *Історична правда*. 14.08.2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/08/14/164186/>
6. Монолатій І. Вічний Жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн : [монографія] / І. Монолатій. Івано-Франківськ : Лілея-НВ : Галиц.-Укр. Накладня ім. Якова Оренштайна, 2015. 463 с. : фот.
7. Монолатій І. Виконавець слова. Яків Оренштайн. Український видавець на перехрестях культур, ідеологій та політики. Київ : Дух і літера, 2025. 272 с. (Серія «Постаті культури»).
8. Юркевич О. Діяльність Якова Оренштейна в контексті українського книговидавничого процесу першої половини ХХ ст. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника*. Львів, 2017. Вип. 9. С. 76–111.